

HET ELECTORAAT VAN EXTREEM-RECHTS IN NEDERLAND

Contemporaine geschiedschrijving vanuit een sociologisch perspectief

P. Scheepers, R. Eisinga en J. Lammers

1. Inleiding

Recentelijk hebben de zogenaamde extreem-rechtse partijen in de ons omringende landen electorale successen geboekt.¹ Maar in Nederland is het succes van de toenmalige Centrum Partij (CP) en van de huidige Centrum-democraten (CD) tot nog toe beperkt geweest.

Figuur 1. CP/CD-stemmen volgens NIPO-surveys en verkiezingsuitslagen (in %), 1982-1993

De CP kon zich in het begin van de jaren tachtig verheugen op een toestroom van kiezers. Deze bereikte zijn voorlopige hoogtepunt bij de verkiezingen voor het Europees Parlement in het voorjaar van 1984, toen ongeveer 2,5% van de kies-gerechtigden een stem op deze partij uitbracht. We beschouwen deze periode als *de eerste electorale golf* van extreem-rechts. Daarna verloor de CP evenwel weer zeer snel haar aanhang, omdat zij veelal op negatieve wijze in de publiciteit kwam. De belangrijkste reden daarvoor was dat er binnen de partij een richtingenstrijd losbarstte tussen gematigden en radicalen. Deze periode mag beschouwd worden als *de eerste electorale neergang*. De partijstrijd werd in het openbaar uitgevochten en leidde uiteindelijk tot het roeyement van de partijleider Hans Janmaat. Die deed evenwel geen afstand van zijn zetel in de Tweede Kamer, maar richtte een nieuwe partij op: de Centrumdemocraten.² In de daaropvolgende verkiezingen in 1986 (voor de Tweede Kamer alsook voor de Provinciale Staten) deden zowel de CP als de CD mee, maar geen van beide verkreeg zoveel stemmen dat zij een zetel in de betreffende democratische organen konden veroveren. Deze periode noemen we *de periode van stabiele marginaliteit*. In 1989 kwam de CD onder leiding van Janmaat in de Tweede Kamer, toen de partij bij de verkiezingen 0,9% van de stemmen behaalde. En sinds het begin van de jaren negentig lijkt deze partij wederom met een opmars bezig te zijn. Zulks blijkt uit de verkiezingsuitslagen maar ook uit opiniepeilingen van het NIPO. Begin maart 1993 werd vastgesteld dat zo'n 3,4% van de kiezers een stem op de CD zou uitbrengen wanneer er verkiezingen zouden worden gehouden voor de Tweede Kamer, hetgeen zou resulteren in vijf zetels.³ Deze periode noemen we *de tweede electorale golf*.

2. Vraagstelling

De politieke reacties op deze electorale successen zijn meestal eensgezind. Politici uit alle kampen reageren met afschuw. Zij grijpen steevast de gelegenheid aan om het grote publiek te waarschuwen voor het mogelijke gevaar van extreem-rechtse partijen. Zij refereren daarbij, expliciet of impliciet, aan de fascistische partijen uit de jaren dertig. Zij roepen daarbij in herinnering dat deze partijen zich in eerst vaak schuldig maakten aan (dreiging met) geweld tegen medeburgers; en dat deze daarna collaboreerden met de Duitse bezettingsmacht die gewelddadig optrad tegen bepaalde categorieën burgers.

Hoewel de herinnering aan deze verschrikkelijke episode uit de moderne geschiedenis onder anderen door politici aldus levendig wordt gehouden, zijn er desalniettemin burgers die hun stem uitbrengen op deze politieke partijen. In een eerdere bijdrage beschreven we vooral het profiel van dit electoraat, alsook de trendmatige veranderingen daarin.⁴ Aldaar maakten we ook een begin met de beantwoording van de vraag: wat voor mensen zijn het die op

deze partij(en) stemmen? Om deze vraag specifiek en diepgaander te beantwoorden, zullen we hieronder enkele theorieën hierover beschrijven. Uit enkele daarvan zullen we hypothesen destilleren die betrekking hebben op de vraag welke sociologische kenmerken nu de kans vergroten om op extreemrechtse partijen te stemmen. Gelet op het feit dat dit electoraat nogal heeft gefluctueerd in het afgelopen decennium, zullen we deze algemene vraag voor de afzonderlijke periodes, genoemd in de inleiding, trachten te beantwoorden.

3. Theorieën over het extreem-rechtse electoraat

Het bestaande onderzoek naar het extreem-rechtse electoraat is overwegend exploratief van aard. In enkele studies beschrijft men, zonder vooraf expliciet geformuleerde hypothesen, het electoraat naar een aantal sociale kenmerken.⁵ Deze beschrijvende studies zijn van belang, omdat zij de grondslag vormen voor meer verklarende studies. Deze laatste studies zijn dun gezaaid. Maar uit onze eerdere bijdrage is gebleken dat enkele inmiddels klassiek geworden theorieën ten aanzien van het electoraat van vooroorlogse fascistische partijen, eveneens tot belangrijke inzichten kunnen leiden bij de beschrijving van (de aanwas van) het huidige electoraat van de Nederlandse extreem-rechtse partijen.

Er zijn enkele theorieën die specifiek gaan over de sociologische karakteristieken van het electoraat van de toenmalige fascistische partijen. De meest wijdverbreide these op dit terrein stamt van Lipset.⁶ In navolging van Falter duiden we deze theorie aan als de *'theorie van (bedreigde) economische belangen'*.⁷ Een minder wijdverbreide theorie stamt van Arendt en Bendix,⁸ welke theorie nadien nader is geëxpliciteerd door met name Kornhauser en Billig.⁹ Deze theorie hebben we eerder aangeduid als de *'theorie van symbolische belangen'*. Een derde theorie is die van Fromm, die van belang is geweest voor de ontwikkeling van het autoritarisme-syndroom.¹⁰ In het onderstaande zullen we deze theorieën uitvoerig bespreken alsook enkele van de theoretische aanzetten die in zekere zin geënt zijn op deze klassieke theorieën.

3.1 De theorie van de (bedreigde) economische belangen

Lipset ging uit van de (veronderstelde) wetmatigheid dat er in normale maatschappelijke omstandigheden een 'logische relatie' bestond ter verklaring van de politieke voorkeur van sociale klassen.¹¹ Hij meende dat het logisch was dat socialistische of linkse partijen gesteund werden door arbeiders. Voorts meende hij dat conservatieve en rechtse partijen logischerwijs werden gesteund door de bezitters van grote industrieën en agrarische bedrijven, door managers en vrije beroepsbeoefenaren en door minder geprivilegieerden die belang hadden bij het handhaven van de status quo. En hij meende ten derde dat het democratische midden werd gesteund door de middenklassen, in het bijzonder door kleine zelfstandigen (aangeduid als de oude middenklasse) en

door mensen die routinehoofdarbeid verrichten (aangeduid als de nieuwe middenklasse). Deze logische relatie zou daarin bestaan dat burgers bepaalde politieke standpunten kiezen die in overeenstemming zijn met de (economische) belangen van de sociale klasse waartoe zij behoren; en vervolgens op die politieke partij stemmen die dezelfde politieke standpunten inneemt en op grond daarvan claimt dat zij de belangen van de desbetreffende sociale klasse behartigt.

Maar niet alleen in normale maatschappelijke omstandigheden, ook ten tijde van maatschappelijke crises zou er zo'n logische relatie bestaan tussen sociale klasse en politieke voorkeur. Dan zou de ideologie van het democratische midden veranderen in een voorkeur voor de fascistische ideologie. Deze zou overeenkomst vertonen met de traditionele liberale ideologie in die zin, dat de vertegenwoordigers ervan zich zouden uitspreken tegen zowel 'big business' als 'big unions', tegen het ver doorgevoerde kapitalisme en tegen het socialisme. Het verschil met de traditionele liberale ideologie zou daarin zijn gelegen dat de fascistische oplossing van allerlei problemen gezocht zou worden in het institutionaliseren van een sterke overheid, die ervoor zou kunnen zorgen dat de economische zekerheid en de sociale status van de middenklassen weer in ere hersteld zouden worden.

De maatschappelijke crisis waaronder dit zou gebeuren, had zich volgens Lipset voltrokken aan het einde van de jaren twintig en het begin van de jaren dertig in Duitsland. Toen vonden er processen van concentratie en centralisatie plaats in de industrie, direct gevolgd door een sociaal-economische crisis. Zowel de oude als de nieuwe middenklassen meenden dat hun economische belangen sterk bedreigd werden in dergelijke omstandigheden. Zij dreigden immers beroofd te worden van hun economische zekerheid alsook van hun sociale status. En het fascisme - in feite dus de *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP) - zou in dergelijke omstandigheden voor hen een goed politiek alternatief vormen, omdat deze partij claimde om de macht van grote concerns alsook van de grote vakbonden in te tomen teneinde de 'rechtmatige' positie van de middenklasse in de samenleving te herstellen.¹²

Op grond van deze redenering verklaarde Lipset het feit dat in 1930 met name de middenklassen op de NSDAP stemden.¹³ Hun belangrijkste motief zou zijn geweest dat zij zich in sociaal-economische zin bedreigd voelden.

3.2 De theorie van de symbolische belangen

De belangrijkste theoretici in deze traditie gingen uit van de (veronderstelde) wet-matigheid dat mensen sociale wezens zijn die de fundamentele behoefte hebben om bij een sociale groep te behoren. Wanneer die behoefte bij veel mensen niet wordt vervuld, is er sprake van sociale desintegratie. In zo'n maatschappij leven individuen langs elkaar heen en zijn zowel de primaire relaties (tussen mensen in gezinnen en families) alsook de secundaire relaties

(binnen maatschappelijke verbanden en verenigingen) min of meer verbroken. Deze sociale verschijnselen worden aangeduid als 'sociale atomisering' en 'extreme individualisering'.¹⁴ Binnen een dergelijke samenleving hebben bepaalde mensen, die te kampen hebben met gebrekkige sociale relaties, te lijden onder subjectieve gevoelens van sociale isolatie.¹⁵ Vanuit een dergelijke situatie gaan die mensen op zoek naar 'substitute forms of integration'.¹⁶ Zij zouden dan in hoge mate ontvankelijk zijn voor politieke organisaties die zo'n nieuw inte-gratiekader aanbieden: zij treden dan toe tot zo'n organisatie. Maar ook de mensen die niet feitelijk tot zo'n organisatie toetreden kunnen desalniettemin ontvankelijk zijn voor 'substitute forms of integration', wanneer er door zo'n organisatie wordt geappelleerd aan nieuwe groepsbindingen: bijvoorbeeld door het nationalisme dat wordt uitgedragen door de organisatie.¹⁷ Een virulent nationalisme versterkt het positieve beeld van de nationale *ingroup* waartoe ook geatomiseerde individuen behoren. Daaraan kunnen (ook of juist) geatomiseerde individuen een positief beeld van zichzelf ontlenuen.¹⁸ Kortom: geatomiseerde individuen lijden onder subjectieve gevoelens van sociale isolatie en zijn daarom ontvankelijk voor het nationalisme dat door dergelijke organisaties wordt uitgedragen en stemmen daarom op dergelijke politieke partijen.

Op grond van deze redering verklaarden deze theoretici dat politieke organisaties als de fascistische tot bloei zijn gekomen in samenlevingen waar in hoge mate sprake was van sociaal gedesintegreerde individuen. Daarom meende Bendix dat het electorale succes van de NSDAP in 1930 vooral was gebaseerd op de toestroom van mensen die voordien nog niet hadden mogen stemmen, alsook op de toestroom van mensen die voordien geen gebruik hadden gemaakt van hun stemrecht.¹⁹ In tegenstelling tot Lipset veronderstelde Bendix dat er binnen dit electoraat geen oververtegenwoordiging bestond van welke sociale klasse dan ook. Het kenmerkende van dit electoraat zou juist zijn, dat zij bestond uit een atomistische massa met een afkeer van het politieke systeem. Bendix en nadien Kornhauser verklaarden deze bevinding met de theorie dat individuen die hetzij nog niet zijn geïntegreerd, hetzij al dan niet vrijwillig gedesintegreerd zijn geraakt van de sociale en politieke instituties, op een politieke partij stemmen die hun nieuwe integratie-kaders biedt: feitelijke of vervangende kaders. Volgens deze theorie zouden nog niet geïntegreerde en/of gedesintegreerde individuen vooral belang hechten aan het nationalisme dat door deze partijen wordt uitgedragen. Dat nationalisme zou vooral op symbolische wijze refereren aan nieuwe integratie-kaders waaraan deze individuen behoefte zouden hebben. Op grond daarvan zou deze theorie de '*theorie van symbolische belangen*' genoemd kunnen worden.

De bijdrage van Burnham is complementair aan deze theoretische inzichten.²⁰ Hij wees er op dat bepaalde kiezers, met name die van katholieke en socialistische huize, in veel mindere mate dan protestantse kiezers een stem op de NSDAP hadden uitgebracht. Hij verklaarde deze bevinding met de theorie van 'het politieke confessionalisme'. Hij meende dat met name die mensen die

op hechte wijze geïntegreerd waren binnen sociale netwerken (van verenigingen, vakbonden en politieke partijen), waarbinnen hun een consistent wereldbeeld werd aangeboden dat in strijd was met de denkbeelden van de NSDAP, daardoor als het ware immuun zouden zijn geweest voor het 'fascisme-virus'. Daarentegen zouden bepaalde categorieën wier sociale integratie geringer zou zijn geweest alsook wier wereldbeeld minder consistent was, daardoor juist of eerder ten slachtoffer zijn gevallen aan het fascisme-virus.²¹

3.3 De theorie van de psychologische belangen

Fromm formuleerde, ruim *voordat* Lipset en Bendix zich bogen over de vraag welke sociologische categorieën op de NSDAP hadden gestemd, een theorie waarin elementen herkenbaar zijn van beide voornoemde theorieën. Hij veronderstelde dat zowel de arbeidersklasse als de (zogenaamde oude en nieuwe) middenklassen op de NSDAP hadden gestemd.²² Hij meende dat de politieke voorkeur van deze sociale klassen geïnterpreteerd moest worden vanuit hun psychologische kenmerken die zouden worden gevormd door de economische en sociologische invloeden waaraan zij blootstonden.²³

Ten aanzien van de arbeidersklasse opperde hij dat die zou kampen met gevoelens van sociaal-economische frustratie: ondanks alle inspanningen om vooruit te komen in het leven, had de sociaal-economische crisis van rond 1930 de hoop op een betere toe-komst teniet gedaan. Daarnaast zou de arbeidersklasse kampen met politiek wan-trouwen: er was rond de wisseling van het decennium immers sprake van elkaar snel opvolgende coalitieregeringen, die evenwel alle niet in staat waren om de sociaal-economische situatie te verbeteren. Op grond van deze redenering meende Fromm dat (ten minste een gedeelte van) de arbeidersklasse een stem had uitgebracht op de NSDAP. Deze partij had immers nog geen regeringsverantwoordelijkheid gedragen en kon daarom met schone handen beweren dat zij de sociaal-economische crisis zou kunnen bezweren.

Met betrekking tot de oude en de nieuwe middenklassen stelde Fromm dat deze te lijden hadden onder de vrees voor het verlies van hun sociaal-economische positie alsook onder de vrees voor het verlies van maatschappelijk aanzien. Ook deze klassen hadden geleden onder de sociaal-economische crisis welke bij hen mogelijkwijs nog harder had toegeslagen dan bij arbeiders, omdat de middenklassen door de hoge inflatie hun opgespaarde kapitaal hadden zien slinken. Bovendien zouden deze sociale klassen hebben geleden onder de vrees om sociaal geïsoleerd te geraken omdat ook 'de laatste vesting van burgerlijke zekerheid gevallen was: de familie'.²⁴

De psychologische reactie van zowel de arbeidersklasse als de middenklasse daarop zou zijn geweest dat allebei zich blindelings wilden onderwerpen aan de sterke leider die hun voorhield dat hij het 'sterke Duitse volk' en hun positie

daarbinnen weer zou herstellen en die tegelijkertijd de politieke en etnische minderheden (zoals bijvoorbeeld joden) aanwees als de zondebok voor de sociaal-economische malaise van het Duitse volk.²⁵ Fromm typeerde deze psychologische reactie met het begrip 'autoritarisme': een combinatie van diepere psychologische behoeften om zich enerzijds te onderwerpen aan machtigeren en om anderzijds zwakkeren aan zichzelf te onderwerpen. En zijn centrale stelling was nu dat de propaganda van Hitler en andere nazileiders inspeelde op juist deze psychologische behoeften waardoor de NSDAP zo'n grote aanhang verkreeg.²⁶

4. Kritiek op de klassieke theorieën en recentere inzichten

Nu zijn deze klassieke theorieën op een aantal punten sterk bekritiseerd, zowel op theoretische als methodologische gronden. In dit verband gaan we vooral in op de theoretische kanttekeningen.

Ten aanzien van Lipset is gesteld dat de wetmatigheden waarvan hij uitgaat discutabel zijn: noch in normale maatschappelijke omstandigheden noch ten tijde van crises zou er zo'n eenduidige relatie bestaan tussen sociale klassen, hun ideologie en hun politieke voorkeur.²⁷ Daarenboven is opgemerkt dat het nationaal-socialisme als ideologie niet zozeer verwant zou zijn aan extreem liberalisme als wel aan extreem conservatisme: deze ideologie zou veeleer gekenmerkt zijn door antiparlementarisme, nationalisme en antisemitisme. Deze twijfel aan de fundamenteën van de theorie vormt wellicht de verklaring voor het gegeven dat deze theorie vrijwel ontbreekt in recentere studies over het electoraat van extreem-rechtse partijen.²⁸ Dat geldt overigens ook voor de theorie van Fromm, maar daarvoor zijn andere redenen aan te wijzen.²⁹

De kritiek op Bendix is overwegend van methodologische aard.³⁰ Belangrijker in dit verband is evenwel dat wordt gesteld dat bij Arendt noch bij Kornhauser duidelijk is wat er nu precies wordt bedoeld met begrippen als atomisering en individualisering. Als daarmee bedoeld zou worden op de organisatiegraad van een samenleving, is dat volgens verscheidene auteurs niet houdbaar, omdat de maatschappij ten tijde van de Weimar Republiek juist in hoge mate georganiseerd was.³¹ Desalniettemin is de theorie als het ware geactualiseerd en bovendien gesynthetiseerd met de inzichten van Fromm in een theoretische studie van met name Scheuch en Klingemann.³²

Scheuch en Klingemann beschouwen rechts-extremisme als een verschijnsel dat in westerse industriële samenlevingen overal de kop op kan steken. De reden daarvoor is dat dergelijke samenlevingen voortdurend onderhevig zijn aan ingrijpende veranderingen, waardoor bepaalde mensen voortdurend bloot staan aan spanningen die voortkomen uit de tegenstelling tussen enerzijds de waarden en gedragingen van hun primaire netwerken (gezin en familie) en anderzijds de eisen van hun secundaire netwerken (bedrijf en andere organisaties).³³ Nadien is die vermeende tegenstelling door Falter en Schumann alsook door Loch nader uitgewerkt.³⁴ Zij menen dat in de moderne industriële samenleving van mensen wordt verwacht dat zij zowel sociaal als

geografisch mobiel zijn. Mensen die dergelijk gedrag vertonen zouden daardoor een grotere kans lopen om sociaal gedesintegreerd te raken van voorheen bestaande integratieve netwerken, ten gevolge waarvan zij te maken zouden krijgen met gevoelens van sociale isolatie en andere spanningen. Teneinde dergelijke spanningen op te lossen, zouden deze mensen psychologische defensie-mechanismes opbouwen waardoor een *bepaalde* persoonlijkheidsstructuur of denkstijl ontstaat: autoritarisme.³⁵ Door deze denkstijl zouden zij zich aangetrokken voelen tot politieke partijen die hun beloven dat zij zich zullen inspannen voor het herstel van de 'oude situatie' waarbij geappelleerd wordt aan 'substitute forms of integration', zonder al die spanningen die het moderne leven met zich meebrengt. Zo bezien vormt de theorie van Scheuch en Klingemann een interessante synthese van de twee klassieke theorieën van enerzijds Arendt en Kornhauser en anderzijds Fromm. Maar de vraag is nu of deze 'klassieke' theorieën wel relevant zijn in het contemporaine tijdsgewricht.

5. Klassieke theorieën relevant in het huidige tijdsgewricht?

Ondanks deze kritieken menen we dat deze theorieën nog altijd relevant zijn voor de verklaring van het electoraat van de huidige extreem-rechtse partijen. Dit moge beargumenteerd worden op grond van recente sociologische gegevens over de contemporaine samenleving alsook op grond van studies die handelen over de ideologie van deze partijen.

Op de eerste plaats volgt uit de theorie van Lipset dat ten tijde van sociaal-economische crises extreme(re) ideologieën aanhang vinden. Welnu, voor de Nederlandse situatie geldt dat het relatieve succes van CP en CD samen is gevallen met periodes van sociaal-economische malaise. Zowel aan het begin van de jaren tachtig als aan het begin van de jaren negentig was de werkloosheid betrekkelijk hoog.³⁶ Daarnaast stonden ook andere sociaal-economische indicatoren er weinig florissant bij.³⁷ We merken evenwel op dat de relatie tussen sociaal-economische crises en een toename van de aanhang van extreem-rechtse partijen niet eenduidig is: in het begin van de jaren tachtig was de werkloosheid veel hoger dan in het begin van de jaren negentig, terwijl de aanhang van de extreem-rechtse partijen in het begin van de jaren negentig juist veel hoger is dan in het begin van de jaren tachtig.

Op de tweede plaats vestigt de theorie van Arendt en Kornhauser de aandacht op de sociale atomisering of individualisering van de samenleving als een voedingsbodem voor de aanhang van extreme(re) ideologieën. Uit recente publikaties volgt dat er in Nederland sprake is van dergelijke verschijnselen, zowel in objectieve als subjectieve zin. Zo blijkt dat de mate waarin Nederlanders aangesloten zijn bij allerlei inter-mediaire organisaties (kerken, vakbonden, politieke partijen) sterk is afgenomen in de afgelopen decennia.³⁸ Daarnaast blijkt dat de opvattingen van de Nederlanders sterk tenderen in de

richting van vrijheid en ongebondenheid, hetgeen impliceert dat men steeds individualistischere opvattingen koestert over mens en maatschappij.³⁹ Bovendien is de relatie tussen traditionele kaders (sociale klasse en religie) enerzijds en stemgedrag anderzijds steeds zwakker geworden in de afgelopen decennia,⁴⁰ hetgeen eveneens beschouwd kan worden als een vorm van individualisering.

Op de derde plaats lijkt er enige overeenkomst te bestaan tussen de ideologieën van de toenmalige fascistische partijen en de huidige extreem-rechtse partijen. Verscheidene auteurs menen dat de ideologie vooral beschreven kan worden als een 'tegen'-ideologie (tegen modernisering, tegen de parlementaire democratie, tegen 'vreemde' etnische groepen), maar tegelijkertijd voor een versterking van de nationale identiteit, ook wel aangeduid als hypernationalisme.⁴¹ In het huidige tijdsgewricht variëren de extreem-rechtse ideologieën natuurlijk van land tot land. Desalniettemin zijn er enkele elementen die bij vrijwel al deze partijen in een of andere vorm aanwezig zijn.⁴² Enerzijds nemen deze partijen vrijwel allemaal een *negatief standpunt in tegenover allochtonen*: hun komst dient te worden beperkt en het vertrek van de aanwezige allochtonen dient te worden bevorderd. Anderzijds nemen zij vrijwel allemaal een positief standpunt in inzake de nationale identiteit: die dient beschermd te worden en/of nieuw leven te worden ingeblazen. Deze etnocentrische standpunten worden omgezet in allerlei beleidsopties waarbij de wettelijke gelijkgerechtigdheid van allochtonen met voeten wordt getreden. Deze etnocentrische ideologie blijkt voor bepaalde categorieën stemmers aantrekkelijk te zijn.⁴³ Ook in Nederland staat de CD een dergelijk beleid voor, alhoewel dat minder duidelijk wordt geformuleerd: er bestaat een groot verschil tussen hetgeen '*backstage*' en '*frontstage*' wordt geuit.⁴⁴

Uit deze argumentatie moge blijken dat er enige gelijkenis is tussen de jaren dertig enerzijds en de jaren tachtig en negentig anderzijds, niet alleen wat betreft de maatschappelijke omstandigheden maar ook wat betreft de ideologieën van de fascistische respectievelijk extreem-rechtse partijen. Nu is onze veronderstelling dat als een dergelijke gelijkenis bestaat, er mogelijk-kerwijs ook een zekere overeenkomst bestaat in de sociologische categorieën die zich aangesproken voelen door die ideologie.⁴⁵ Het is daarom heel wel mogelijk dat de CD een aantrekkelijk politiek alternatief is voor diegenen die menen dat hetzij hun economische, hetzij hun symbolische, hetzij hun psychologische belangen worden bedreigd - in het algemeen of mogelijkkerwijs in het bijzonder door allochtonen.

6. Hypotheses

Deze veronderstelling heeft ons in een eerdere bijdrage op het spoor gebracht van een groot aantal sociologische categorieën die een grotere kans hebben om op de CD te stemmen. In die eerdere bijdrage hebben we de genoemde theorieën gehanteerd alsof er geen verband zou zijn tussen deze zogenaamde belangen. In deze studie gaan we juist op zoek naar de verbanden tussen deze

belangen-theorieën. We laten de theorie van de psychologische belangen evenwel buiten beschouwing⁴⁶ en concentreren ons vooral op de combinatie van de economische en de symbolische belangen-theorie. Daartoe zullen we hypothesen specificeren, die volgen uit de combinatie van deze twee theorieën. Op grond van *de theorie van de economische belangen* hebben we eerder gehypothetiseerd dat extreem-rechtse partijen vooral in trek zijn bij die sociale klassen die zich in het algemeen in sociaal-economisch opzicht bedreigd voelen, maar in het bijzonder door allochtonen. Uit eerdere studies is naar voren gekomen dat dergelijke gevoelens vooral leven bij kleine zelfstandigen en bij (geschoolde en ongeschoolde) handarbeiders.⁴⁷ Er is in Nederland nog geen onderzoek verricht naar de vraag of dergelijke gevoelens het belangrijkste motief vormen voor deze sociale klassen om op de CP/CD te stemmen; maar we hebben in een eerdere studie wel kunnen vaststellen dat het inderdaad juist deze sociale klassen zijn die een grotere kans hebben om op deze partijen te stemmen.

De hypothesen die we hebben afgeleid uit de economische belangen-theorie, zouden we evenwel nader kunnen specificeren wanneer we deze combineren met de inzichten van de symbolische belangen-theorie. Volgens deze theorie zouden met name die categorieën binnen de genoemde sociale klassen een grotere kans kunnen hebben om op de CD te stemmen, die op de een of andere manier te maken hebben met sociale desintegratie: het zou dan gaan om die mensen die buiten de intermediaire maatschappelijke instituties staan zoals bijvoorbeeld de kerk, de vakbonden of de politieke partijen. Dan is de vraag welke van die instituties zo belangrijk is dat, wanneer men de betreffende institutie verlaat, men de behoefte krijgt aan 'substitute forms of integration', zoals Arendt dat noemt.

Ter beantwoording van die vraag verwijzen we naar de in het bovenstaande vermelde theorie van Burnham. Volgens deze auteur zouden mensen die zijn opgenomen in een maatschappelijk verband waarbinnen een consistent wereldbeeld wordt aangeboden, betrekkelijk resistent zijn tegen het virus van het fascisme respectievelijk van extreem-rechts. Wanneer we deze theorie toepassen op de Nederlandse situatie, dan lijkt het maatschappelijk verband van de kerken zo'n intermediaire instantie te zijn. Uit eerder onderzoek blijkt dat Nederlanders die zich beschouwen als lid van een christelijke geloofsgemeenschap, inderdaad (nog) een betrekkelijk consistent en vooral veelomvattend wereldbeeld hebben. Dit geldt in (veel) mindere mate voor mensen die zich niet (meer) als lid van een christelijke geloofsgemeenschap beschouwen.⁴⁸ Deze bevinding impliceert dat we de categorieën die een grotere kans hebben om op de CP/CD te stemmen, vooral moeten zoeken onder onkerkelijken en meer toegespitst onder onkerkelijke handarbeiders alsook onder onkerkelijke kleine zelfstandigen.

Daarnaast is uit eerder onderzoek gebleken dat met name jongeren op grote schaal de instituties van de godsdienst hebben verlaten en (dientengevolge)

ook een minder consistent, minder veelomvattend wereldbeeld hebben.⁴⁹ Wellicht geldt met name voor jongeren ook dat zij zich los hebben gemaakt van het ouderlijk huis, maar nog niet zelf een gezin hebben gesticht. Om die reden veronderstellen we dat jongeren beschouwd mogen worden als zijnde niet verbonden aan de institutie van het gezin. Deze empirische bevindingen met betrekking tot het wereldbeeld van jongeren in combinatie met de veronderstellingen met betrekking tot de mate van sociale integratie van jongeren impliceren dat we CP/CD-stemmers vooral zouden moeten zoeken onder jonge handarbeiders en onder jonge kleine zelfstandigen. We kunnen deze veronderstellingen ook gebruiken om de bovenstaande algemene hypothesen afgeleid uit de economische belangen-theorie te specificeren, hetgeen leidt tot de concrete hypothesen dat met name op de CD stemmen:

1. *jonge, onkerkelijke handarbeiders*

2. *jonge, onkerkelijke kleine zelfstandigen.*

Op grond van *de theorie van de symbolische belangen* hebben we eerder gehypotheetiseerd dat extreem-rechtse partijen vooral in trek zijn bij diegenen die sociaal gedesintegreerd zijn. Een belangrijke categorie waarvoor geldt dat zij mogelijkwijs te maken hebben met sociale desintegratie, zijn de mensen die niet (meer) opgenomen zijn in het arbeidsproces: werklozen en anderszins uitkerings-gerechtigden. Uit eerder onderzoek is gebleken dat uitkerings-gerechtigden zich in sterke mate sociaal geïsoleerd voelen: zij nemen geen deel meer aan maatschappelijke organisaties en allerlei sociale contacten gaan verloren in een dergelijke situatie.⁵⁰ Er is nog geen onderzoek verricht naar de vraag of deze gevoelens van sociale isolatie een belangrijk motief vormen voor deze categorie om op de CP/CD te stemmen, maar we hebben wel kunnen vaststellen dat juist deze categorieën een grotere kans hebben om op deze partijen te stemmen.

Wanneer we deze bevindingen nu combineren met de inzichten van de economische belangen theorie, dan vermoeden we dat juist deze sociale categorie zich in sociaal-economisch opzicht bedreigd voelt, mogelijkwijs met name door allochtonen. Aan dit vermoeden ligt de theorie ten grondslag dat met name die categorieën die een zwakke positie innemen op de markten waar schaarse goederen worden verworven en die dientengevolge moeten concurreren met anderen, juist allochtonen percipiëren als bedreigende concurrenten.⁵¹

Maar we kunnen deze hypothesen evenwel ook specificeren met andere inzichten die uit de symbolische belangen-theorie voortvloeien. Volgens de in het bovenstaande gespecificeerde hypothesen zouden met name jonge en onkerkelijke categorieën een grotere kans hebben om op de CP/CD te stemmen. Wanneer we de bovenstaande veronderstellingen gebruiken om ook binnen de categorie van uitkeringsgerechtigden specifiekere hypothesen op te stellen, dan leidt dat tot de concrete hypothese dat met name op de CD stemmen:

3. *jonge, onkerkelijke uitkeringsgerechtigden.*

Nu zouden we op grond van de symbolische belangen-theorie nog meer hypothesen kunnen afleiden ten aanzien van sociologische categorieën die geen lid zijn van de een of andere intermediare maatschappelijke institutie zoals we in het bovenstaande reeds hebben vermeld, alsook voor degenen die sociaal dan wel geografisch mobiel zijn (geweest), hetwelk volgt uit de uitwerkingen van de symbolische belangen-theorie zoals die is gepostuleerd door Scheuch en Klingemann, Loch, en Falter en Schumann. Maar de beschikbare gegevens laten niet toe dat we dergelijke hypothesen inzake mobiliteit kunnen toetsen. Daarnaast zou nog een groot aantal andere hypothesen kunnen worden afgeleid uit combinaties van afleidingen uit bovenstaande theorieën. In het kader van deze studie laten we deze hypothesen buiten beschouwing. We concentreren ons op enkele belangrijke sociale categorieën die op grond van de economische en de symbolische belangen-theorie zijn afgeleid. Maar we zullen bepaalde sociologische factoren waarvan we in eerder onderzoek hebben vastgesteld dat zij de kans vergroten om op de CP/CD te stemmen, wel in de analyses betrekken.

7. Data en meetinstrumenten

Data zijn ontleend aan het Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie en Marktonderzoek (NIPO). Ook voor andere doeleinden is een databestand samen-gesteld op grond van 1067 onafhankelijke *surveys*, die in de periode van 1962 tot en met 1991 wekelijks zijn gehouden onder in totaal 1.050.189 respondenten.⁵² Daaraan toegevoegd zijn de 52 week-surveys die zijn gehouden in het jaar 1992 (N=49.989).

Deze surveys bevatten een aantal standaardvragen: geslacht, leeftijd, kerklid-maatschap, partijkeuze bij de (vorige en de komende) verkiezingen, links-rechts-zelf-plaatsing, opleiding, inkomen, arbeidsrelatie, provincie, gemeente en urbanisatie-graad. Deze secundaire gegevens worden wekelijks verzameld en als kwartaal-bestanden geïntegreerd en aangeboden voor publiek gebruik. Deze gegevens lenen zich tenminste gedeeltelijk voor het toetsen van de bovenstaande hypothesen.

Uit dit bestand zijn die surveys geselecteerd waarin stemmen op de CP/CD werd aangeboden als antwoordalternatief bij de vraag op welke partij de respondent zou stemmen als er op de dag van het interview verkiezingen voor de Tweede Kamer zouden worden gehouden. Dit betreft de surveys die gehouden zijn in week 33 van 1982 tot en met week 13 van 1987; en daarna de surveys gehouden van week 34 in 1989 tot en met week 53 van 1992. Dat resulteerde in een ongewogen bestand van 441.657 mensen. Teneinde dit bestand te doen gelijken op de (combinaties van de) kenmerken leeftijd en sexe zoals we die in de nationale verdelingen kennen, zijn de afzonderlijke steekproeven gewogen op grond van de gegevens van de dichtsbijlig-gende

peildatum. Dat leidde tot een gewogen bestand van 433.616 mensen. Dit totale bestand is met het oog op de onderzoeksvragen en op grond van de opiniepeilingen verdeeld in vier perioden. De eerste periode benoemen we als de eerste electorale golf die zich voltrok in de periode vanaf het derde kwartaal van 1982 tot en met het eerste kwartaal van 1984. De tweede periode noemen we de eerste electorale neergang die zich voltrok in de periode van het tweede kwartaal van 1984 tot en met het eerste kwartaal van 1985. De derde periode noemen we de periode van stabiele marginaliteit, hetgeen het geval was vanaf het tweede kwartaal van 1985 tot en met eerste kwartaal van 1991. En de vierde periode noemen we de tweede electorale golf die zich voltrok vanaf het tweede kwartaal van 1991 tot en met het laatste kwartaal van 1992.

8. Analyses

Ten behoeve van de vraag naar de (combinatie van) sociologische kenmerken die de kans verhogen om op de CP/CD te stemmen, hebben we in eerste instantie logistische regressie analyses verricht om het best passende model vast te stellen. Via een selectie-procedure hebben we stapsgewijs die predictoren toegevoegd aan het model die de fit van het model significant verbeterden.⁵³ Dit waren achtereenvolgens: gemeente-grootte, eerder stemgedrag, provincie, geslacht, kerkgenootschap, leeftijd, inkomen en sociale beroepsgroep (i.c. de combinatie van de variabelen arbeidspositie en opleiding).⁵⁴ Daarna is getoetst of bepaalde, in de hypothesen genoemde 'tweede orde effecten' significant bijdroegen aan de verbetering van de fit van het model.⁵⁵ Zulks bleek het geval te zijn. Zo bleek de Chi-kwadraat door de combinatie van sociale klasse en leeftijd met 42,9 (bij 18 vrijheidsgraden) af nemen; door de combinatie van kerkgenootschap en leeftijd met 13,2 (bij 2 vrijheidsgraden); en door de combinatie van klasse en kerkgenootschap met 23,2 (bij 9 vrijheidsgraden). Maar de 'derde orde effecten' (de combinaties van sociale klasse, kerk-genootschap en leeftijd) bleken niet significant te zijn. Desalniettemin zullen we de parameters presenteren die op grond van deze derde orde-specificatie zijn geschat, aangezien we anders met niet wederzijds uitsluitende sociologische categorieën zouden moeten werken.⁵⁶ Door al deze interactie-termen te specificeren, ontstonden vele combinaties waarvan een aantal onvoldoende respondenten bevatte om statistische uitspraken op te baseren. Teneinde dit probleem op te lossen, hebben we op pragmatische gronden bepaalde categorieën bijeen moeten voegen. De resultaten staan in tabel 1.

Tabel 1. *Logistische regressie parameters van CP/CD-stemmen op sociaal-structurele kenmerken per periode*

Periode			1ste electorale golf (82.3 - 84.1)		1ste electorale neergang (84.2 - 85.1)		stabiele marginaliteit (85.2 - 91.1)		2de electorale golf (91.2 - 92.4)	
opl.	kerkel.	leeftijd	b	exp(b)	b	exp(b)	b	exp(b)	b	exp(b)
loondienst bedrijf										
lager	onkerk.	18-24	1.436*	4.202	.995*	2.704	1.508*	4.518	1.660*	5.259
lager	onkerk.	25+	.716	2.046	.460*	1.583	.569*	1.766	.840*	2.316
lager	kerk.	18-24	.211	1.235	1.364*	3.911	.653	1.920	.399	1.490
lager	kerk.	25+	-.255	.775	.209	1.232	.024	1.024	-.000	1.000
hoger	onkerk.	18-24	.626	1.871	-.401	.670	.064	1.066	.361	1.435
hoger	onkerk.	25+	-.082	.922	-.399	.671	-.520*	.595	-.846*	.429
hoger	kerk.	18-24	.443	1.557	-.212	.809	-.228	.796	-.130	.878
hoger	kerk.	25+	-.617	.539	-1.010*	.364	-1.226*	.293	-.394*	.674
loondienst overheid										
lager	onkerk.	18-24	.459	1.583	1.339*	3.815	1.463*	4.320	.428	1.534
lager	onkerk.	25+	.204	1.227	.666*	1.946	.647	1.910	.235	1.265
lager	kerk.	25+	.491	1.634	.051	1.053	-.191	.826	-.108	.898
hoger	onkerk.		-1.573*	.207	-1.332*	.264	-1.332*	.264	-.250	.779
hoger	kerk.		-.254	.775	-.951*	.386	-.904*	.405	-1.476*	.228
zelfstandig										
lager	onkerk.		.877	2.404	.472	1.604	1.386*	3.998	.680	1.975
lager	kerk.		.589	1.802	.411	1.507	.215	1.239	-.450	.638
hoger	onkerk.		-1.576	.207	-.170	.844	-.595	.551	-.487	.615
hoger	kerk.	25+	-.620	.538	.075	1.078	-1.286	.276	-1.255*	.285
uitkering										
	onkerk.	18-24	.664*	1.943	1.694*	5.439	1.275*	3.577	1.209*	3.350
	onkerk.	25-54	.915*	2.498	.169	1.184	.671*	1.956	.563*	1.756
	onkerk.	55+	-.205	.815	.018	1.018	.362*	1.436	.644*	1.905
	kerk.	18-24	.561	1.752	-1.225	.294	-.174	.840	.440	1.552
	kerk.	25-54	.792*	2.207	.086	1.089	.313	1.367	.432*	1.540
	kerk.	55+	-.610	.543	-.406*	.667	-.326*	.722	-.181	.834
huisvrouw										
	onkerk.		.112	1.118	.682*	1.977	.599*	1.820	.676*	1.966
	kerk.		-.414*	.661	-.093	.911	-.499*	.607	-.302	.739
student										
	onkerk.	18-24	-.830*	.436	-1.240*	.289	-.784*	.456	-.693*	.500
	kerk.	18-24	-1.444*	.236	-1.250*	.286	-1.681*	.186	-1.994*	.136

*significant op het .05 niveau

We willen benadrukken dat de gegevens in deze tabel slechts een deel van de resultaten weergeven. Belangrijke controle-variabelen (zoals urbanisatiegraad, provincie, geslacht etc.) zijn wel in de analyses, maar niet in de tabel opgenomen. Daarvoor verwijzen we naar een eerdere bijdrage. In de volgende paragraaf zullen we de belangrijkste resultaten bespreken.

9. Resultaten

Ter toetsing van de gestelde hypothesen, nemen we de resultaten van de logistische regressie analyses in beschouwing. We besteden met name aandacht aan de exponentiële functie van de b-coëfficiënten ($\text{Exp}(b)$). Deze geven aan hoeveel groter of kleiner de kans is om op de CP/CD te stemmen dan de algemene kans om op deze partij(en) te stemmen, indien men tot de betreffende categorie behoort, onder controle van de overige variabelen. Het al dan niet significant zijn van deze coëfficiënten is gebaseerd op de b/se coëfficiënt. In navolging van Kuehnel, Jagodzinsky en Terwey hanteren we als criterium dat deze groter dan 1.96 dient te zijn om van een significant effect te spreken.⁵⁷ Gelet op de enorme hoeveelheid parameters, zullen we vooral die informatie onder de aandacht brengen die hetzij direct, hetzij indirect van belang is voor de gestelde hypothesen.

In *hypothese 1* hebben we gesteld dat met name jonge, onkerkelijke handarbeiders een grotere kans zouden hebben om op de CP/CD te stemmen. Gelet op de beperkingen van de beschikbare gegevens kunnen we de categorie van de handarbeiders niet exact identificeren maar wel benaderen: we vermoeden dat handarbeiders overwegend terug te vinden zijn in de categorie van mensen die voor de leeftijd van achttien jaar hun schoolopleiding hebben voltooid en werkzaam zijn in het bedrijfsleven. Uit tabel 1 blijkt dat de kans voor deze sociologische categorie om op deze partij(en) te stemmen inderdaad veel groter is dan de algemene kans en dat geldt in alle vier de onderscheiden periodes. In de periode van de eerste electorale golf was die kans ruim vier maal zo groot; in de periode van de eerste electorale neergang bijna drie maal zo groot; in de periode van marginale stabiliteit ruim vier maal zo groot; en ten slotte in de periode van de tweede electorale golf was die kans zelfs ruim vijf maal zo groot. Daarmee neemt deze categorie een tamelijk uitzonderlijke positie in: vrijwel geen enkele andere categorie heeft in het afgelopen decennium zo'n grotere kans gehad om op deze partijen te stemmen als de categorie van de jonge, onkerkelijke handarbeiders. Uit deze bevindingen blijkt overigens ook dat de specificatie van de hypothesen die we in deze bijdrage hebben ondernomen, vruchten afwerpt: ten aanzien van deze categorie was nog niet eerder zo duidelijk gebleken dat zij een belangrijke categorie vormt in het CP/CD-electoraat.

We zien evenwel in tabel 1 ook dat ook oudere, onkerkelijke handarbeiders in de afgelopen tien jaar steeds een grotere kans dan de algemene kans hebben gehad om op de CP/CD te stemmen; maar die kansen waren toch steeds

aanmerkelijk kleiner dan die van de jongere onkerkelijke handarbeiders. Opmerkelijker is evenwel het contrast met de kerkelijke handarbeiders. Jonge kerkelijke handarbeiders blijken enkel in de periode van de eerste electorale neergang een grotere kans (dan de algemene kans) gehad te hebben om op de CP/CD te stemmen, terwijl oudere kerkelijke handarbeiders in alle periodes een kleinere kans (dan de algemene kans) hebben gehad om op deze partijen te stemmen, hetgeen in het algemeen ook bleek te gelden voor hoofdarbeiders, kerkelijk of onkerkelijk.

Verrassender wellicht is de bevinding dat ook lager opgeleide onkerkelijke ambtenaren zowel in de periode van de eerste electorale neergang als in de periode van de stabiele marginaliteit een grotere kans hadden om op de CP/CD te stemmen, hetgeen ook nog niet eerder zo duidelijk aan het licht is gekomen. Ook in de beide andere periodes bleek zulks het geval te zijn, maar de betreffende parameters zijn daar niet significant. Daarentegen bleken hun lager opgeleide kerkelijke collega's en de hoger opgeleide ambtenaren, kerkelijk of onkerkelijk, een veel kleinere kans te hebben (gehad) om een extreem-rechtse voorkeur uit te spreken.

In *hypothese 2* hebben we gesteld dat met name jonge onkerkelijke kleine zelfstandigen een grotere kans hebben om op de CP/CD te stemmen. Ook deze categorie kunnen we niet exact identificeren, maar wel benaderen. We vermoeden dat kleine zelfstandigen overwegend terug te vinden zijn in de categorie zelfstandigen die voor de leeftijd van achttien hun schoolopleiding hebben voltooid. Helaas kunnen we deze hypothese niet volledig toetsen, omdat we betrekkelijk weinig zelfstandigen in de gegevens hebben aangetroffen. Daarom zijn we genoodzaakt geweest om de categorieën van jonge en oude kleine zelfstandigen bijeen te voegen. Uit tabel 1 blijkt dat onkerkelijke kleine zelfstandigen met name in de periode van de stabiele marginaliteit een betrekkelijk grote kans (bijna vier maal zo groot dan de algemene kans) hadden om op deze partijen te stemmen. Dit was ook in de andere periodes tot op zekere hoogte het geval, maar die parameters zijn niet significant. Daarnaast blijkt dat kerkelijke zelfstandigen in alle vier de periodes een veel kleinere kans hebben gehad om op deze partijen te stemmen, hetgeen nog sterker geldt voor hoog opgeleide zelfstandigen. Ook deze parameters bereiken evenwel niet het conventionele significantie niveau, hetgeen wellicht te wijten is aan de geringe aantallen.

In *hypothese 3* hebben we gesteld dat met name jonge onkerkelijke uitkeringsgerechtigden een grotere kans zouden hebben om op de CP/CD te stemmen. Uit tabel 1 blijkt dat zulks inderdaad het geval is (geweest) en wel in alle vier onderscheiden periodes: in de periode van de eerste electorale neergang was de kans dat deze sociale categorie op deze partijen stemde ruim vijf maal zo groot dan de algemene kans en in de daarna volgende periodes ruim drie maal zo groot. Dit blijkt ook te gelden voor middelbare en oudere onkerkelijke uitkeringsgerechtigden, zij het dat de kansen van deze sociale

categorieën om op deze partijen te stemmen minder groot waren dan voor de jongere onkerkelijke uitkeringsgerechtigden. Ten aanzien van de kerkelijke uitkeringsgerechtigden bestaat een gedifferentieerd beeld. Jonge kerkelijke uitkeringsgerechtigden hebben zich over het algemeen onthouden van stemmen op deze partijen, hetgeen ook zeker geldt voor oudere kerkelijke uitkerings-gerechtigden. Maar bij de kerkelijke uitkeringsgerechtigden van middelbare leeftijd blijkt de kans om op deze partijen te stemmen ten tijde van de eerste en de tweede electorale golf groter te zijn geweest.

Twee sociale categorieën ten aanzien waarvan we weliswaar geen expliciete hypothesen hebben we gesteld, willen we niet onvermeld laten. Het betreft onkerkelijke huisvrouwen die in de periode vanaf 1984 steeds een kans van bijna twee maal zo groot als de algemene kans hebben gehad om op deze partijen te stemmen. Studenten daarentegen hebben steeds een kleinere kans gehad (dan de algemene kans) om deze partijen te stemmen. In de laatste paragraaf willen we een en ander samenvattend in theoretisch perspectief plaatsen.

10. Conclusies en discussie

In deze bijdrage hebben we op grond van secundaire data geprobeerd om empirische uitspraken te doen over het electoraat van de CP/CD in de periode 1982-1992. Het gebruik van secundaire data legt onderzoekers vrijwel altijd beperkingen op. Daarom hebben we niet alle theorieën en zeker niet alle hypothesen die we daaruit kunnen afleiden, kunnen toetsen. Met primaire data hadden we wellicht meer hypothesen ook diepgaander kunnen toetsen. Met name informatie inzake de motieven om op deze partij(en) te stemmen, ontbreekt in deze secundaire data. Desalniettemin stellen we vast dat deze secundaire gegevens voldoende zijn om een betrekkelijk gedetailleerd beeld van het extreem-rechtse electoraat te schetsen: veel gedetailleerder dan we in een eerdere bijdrage vermochten.

We stelden de vraag aan de orde in hoeverre het behoren tot bepaalde sociologische categorieën in een bepaalde periode in de jaren 1982-1992 de kans vergrootte om op de CP/CD te stemmen. Ten aanzien van deze vraag leidden we een drietal hypothesen af uit de combinatie van twee belangrijke theorieën: ten eerste een theorie waarmee de verklaring van het electoraat van de CP/CD gezocht wordt in (bedreigde) economische belangen, en ten tweede een theorie waarin de verklaring voor dit electoraat wordt gezocht in symbolische belangen. De combinatie van deze twee theorieën leidde tot drie specifieke hypothesen met betrekking tot sociologische categorieën. Ten aanzien van deze categorieën veronderstelden we, conform de theorie van de economische belangen, dat CP/CD-kiezers zich in het algemeen in economische zin bedreigd voelen maar in het bijzonder door allochtonen, hetgeen zich kan uiten in een negatieve houding tegenover etnische minderheden. Dit wordt mogelijkwijs versterkt door de ideologie en propaganda van de CP/CD: deze partijen propageren immers al sinds jaar en dag de

remigratie van allerlei migranten en appelleren ook anderszins aan vreemdelingenhaat. En we veronderstelden, conform de theorie van Arendt en Kornhauser, dat deze categorieën tot op zekere hoogte verkeren in een situatie van sociale desintegratie. Dit kan gevoelens van sociale isolatie oproepen hetgeen leidt tot een behoefte aan 'substitute forms of integration', waardoor zij zich aangetrokken voelen door nationalistische slogans van deze partijen. Dergelijke veronderstellingen kunnen evenwel niet worden getoetst door het ontbreken van geldige gegevens hieromtrent op voldoende grote schaal. Wel kunnen we vaststellen of de genoemde sociale categorieën inderdaad in het afgelopen decennium een grotere kans hebben gehad om op deze partijen te stemmen.

Uit dit onderzoek zijn enkele duidelijke patronen naar voren gekomen. In overeenstemming met *hypothese 1*, kwamen we tot de bevinding dat jonge onkerkelijke handarbeiders in alle onderscheiden periodes zeer prominent aanwezig zijn geweest in het electoraat van de CP/CD. Dit bleek ook te gelden voor jonge onkerkelijke lagere ambtenaren, zij het dat deze bevindingen enkel in de periodes van de eerste electorale neergang en van de stabiele marginaliteit significant bleken te zijn. En het bleek te gelden voor jonge onkerkelijke uitkeringsgerechtigden, hetgeen in overeenstemming is met *hypothese 3*. Daarnaast bleken evenwel ook onkerkelijke uitkeringsgerechtigden van middelbare en oudere leeftijd een grotere kans te hebben om op deze partijen te stemmen, hetgeen eigenlijk niet het geval was voor kerkelijke uitkeringsgerechtigden, op een enkele uitzondering na. Meer in het algemeen hebben we vastgesteld dat de kans dat kerkelijke mensen op deze partijen stemmen eigenlijk betrekkelijk gering was en dat geldt in alle beroepsgroepen. De genoemde patronen bleken tot op zekere hoogte ook van toepassing op de categorie van de onkerkelijke zelfstandigen, ten aanzien waarvan we in *hypothese 2* stelden dat zij een grotere kans hadden om op de CP/CD te stemmen. Met name laag opgeleide onkerkelijke zelfstandigen bleken zich aangetrokken te voelen tot deze partijen, terwijl hun kerkelijke beroepsgenoten zich daarvan distantieerden. Hetzelfde geldt voor hoger opgeleide zelfstandigen, kerkelijk of onkerkelijk.

Deze patronen bevestigen onze vermoedens dat de klassieke theorieën tot vruchtbare inzichten kunnen leiden in het huidige tijdsgewricht, ten aanzien waarvan we aannemelijk hebben gemaakt dat er tot op zekere hoogte sprake is van sociaal-economische malaise en sociale desintegratie: maatschappelijke omstandigheden waar de economische respectievelijk de symbolische belangen-theorie de aandacht op vestigen. Bovenal lijken deze bevindingen de theorie van 'het politieke confessionalisme', gepostuleerd door Burnham, te bevestigen. In Nederland blijkt het zo te zijn dat mensen die zichzelf als lid van een christelijke geloofsgemeenschap beschouwen, binnen de religieuze instituties gesocialiseerd worden met een consistent en veelomvattend wereldbeeld dat hen als het ware resistent maakt tegen extremere denkbeelden

zoals die door extreem-rechtse partijen worden gepropageerd. Mensen die buiten deze religieuze instituties staan blijken daarentegen veel vatbaarder te zijn voor extreem-rechtse denkbeelden, hetgeen blijkt uit hun stemgedrag. Daarbij dient evenwel te worden aangetekend dat zulks alleen het geval is voor mensen die voor de leeftijd van achttien hun schoolopleiding hebben voltooid. Mensen die hebben doorgeleerd na die leeftijd blijken weinig kans te hebben om op deze partijen te stemmen, ongeacht of zij nu kerkelijk of onkerkelijk zijn.

Bij wijze van een bijdrage aan de politieke discussie, willen we nog een licht werpen op de kwestie waarom het electoraat van de CD in het begin van de jaren negentig groter is dan het electoraat van de CP in het begin van de jaren tachtig - ondanks het feit dat de economische crisis van het begin van de jaren tachtig ernstiger was dan de crisis van begin jaren negentig: op grond van welke maatschappelijke ontwikkelingen laat deze bevinding zich verklaren? In de geest van de symbolische belangen-theorie merken we op dat het aantal mensen dat zich heeft afgekeerd van de traditionele intermediaire instituties in het afgelopen decennium is toegenomen. Dit geldt in het algemeen voor bepaalde instituties maar in het bijzonder voor de kerken.⁵⁸ Dit is van belang omdat in het bovenstaande is gebleken dat (on-)kerkelijkheid zo'n belangrijke factor vormt bij de verklaring van het electoraat van de CP/CD. Daarnaast geldt dat een stroom van opiniepeilingen laat zien dat een (betrekkelijk groot) aantal kiezers zich bij de komende verkiezingen zal afwenden van de Partij van de Arbeid. Het is nog niet duidelijk op welke partij die kiezers dan zullen gaan stemmen. In die zin vormen zij als het ware een zwevend electoraat, ten aanzien waarvan we kunnen vermoeden dat zij ontevreden zijn met het gevoerde beleid van de PvdA, omdat zij menen dat deze partij hun belangen niet naar behoren heeft behartigd. Daarom gaat dit zwevende electoraat op zoek naar een partij die claimt die belangen beter te zullen behartigen.⁵⁹ Deze combinatie van maatschappelijke ontwikkelingen, i.c. de verdere leegloop van de intermediaire instituties tegelijkertijd met de politieke dakloosheid van een gedeelte van het electoraat, heeft het effect dat het potentiële electoraat van extreem-rechtse partijen in de jaren negentig groter is dan in de jaren tachtig. Het lijkt ons van belang dat in voortgezet onderzoek tevens de motieven van CD-kiezers in beschouwing worden genomen. Dan zal het mogelijk zijn om, naast de economische en symbolische belangen-theorieën, ook de psychologische belangen-theorie in extenso te toetsen. Deze theorie is immers vruchtbaar gebleken bij de verklaring van ethnocentrisme hetwelk verondersteld wordt van belang te zijn als motief om op extreem-rechtse partijen te stemmen.

noten

1. F. Elbers en M. Fennema, *Racistische partijen in West-Europa*, Leiden, 1993.
2. Vergelijk J. van Donselaar, *Fout na de oorlog*, Amsterdam, 1991.
3. Zie *NRC Handelsblad*, 16 maart 1993.
4. P. Scheepers, R. Eisinga en J. Lammers, 'Het electoraat van de Centrum Partij / Centrum Democraten in de periode 1982-1992: een toets van twee theorieën', in: *Mens en Maatschappij*, 4 (1993), 362-385.
5. Vergelijk J. van Donselaar en C. van Praag, *Stemmen op de Centruumpartij, de opkomst van anti-vreemdelingen partijen in Nederland*, Leiden, 1983; alsook M. de Hond, *De opkomst van de Centrum Partij, een onderzoek onder de aanhang van de Centrum Partij in het najaar van 1983*, Amsterdam, 1983. Ook in meer recente buitenlandse studies lijken onderzoekers in het duister te tasten over de vraag welke kenmerken op theoretische gronden in het bijzonder relevant zouden kunnen zijn voor dit electoraat. Vergelijk K.H. Klaer, M. Ristau, B. Schoppe en M. Stadelmaier, *Die Waehler der extremen Rechten*. 3 Dln., Bonn, 1989; Ch. Husbards, 'The support for the Front National, analyses and findings', in: *Ethnic and Racial Studies*, 14 (1991), 382-416; en Ch. Husbards, 'When the bubble burst: transient and persistent National Front supporters 1974-1979', in: *British Journal of Political Science*, 14 (1984), 249-260. Ook in een speciale uitgave van de *European Journal of Political Research*, 22 (1992), die grotendeels is gewijd aan uiteenlopende aspecten van de extreem-rechtse partijen in West-Europa, treft men betrekkelijk weinig uitgewerkte theoretische inzichten aan over het electoraat van deze partijen. Daarin worden eigenlijk hooguit terloops enkele theoretische inzichten genoemd op grond waarvan men specifieke hypothesen had kunnen afleiden, hetgeen men als regel overigens niet doet, enkele uitzonderingen daargelaten als B. Westle, en O. Niedermayer, 'Contemporary right wing extremism in West Germany. The Republicans and their electorate', in: *idem*, 83-100; en N. Mayer en P. Perrineau (1992), 'Why do they vote for Le Pen?', in: *idem*, 123-141.
6. S.M. Lipset, *Political man*, New Jersey, 1981. Vergelijk M. Kater, *The Nazi Party. A social profile of members and leaders 1919-1945*, Cambridge/Massachusetts, 1983; en Th. Childers, *The Nazi voter. The social foundations of fascism in Germany, 1919-1933*, Chapel Hill/London, 1983.
7. J.W. Falter, 'Radicalization of the middle class or mobilization of the unpolitical? The theories of Seymour M. Lipset and Reinhard Bendix on the electoral support of the NSDAP in the light of recent research', in: *Social Science Information. Theory and Methods*, 20 (1981), 389-430. Zie ook J.W. Falter, *Hitler's waehler*, München, 1991.
8. H. Arendt, *The origins of totalitarianism*, London, 1951; en R. Bendix, 'Social stratification and political power', in: *American Political Science*

Review, 46 (1952), 357-375.

9. W. Kornhauser, *The politics of mass society*, London, 1960; M. Billig, *Fascists, a social psychological view of the National Front*, London, 1978.

10. E. Fromm, *De angst voor de vrijheid. De vlucht in autoritarisme, destructivisme, conformisme*, Utrecht, 1986; en J. Baars en P. Scheepers, 'Theoretical and methodological foundations of "The authoritarian personality"', in: *Journal for the History of the Behavioral Sciences*, 39 (1993), 345-353.

11. Lipset, *op.cit.*, 125.

12. Het is opmerkelijk dat Lipset geen melding maakte van het gegeven dat de NSDAP in haar propaganda tevens zondebokken aanwees voor de crisomstandigheden (vergelijk Childers, *op.cit.*). Dat zouden de joden zijn die in de perceptie van vele Duitsers niet alleen de hand zouden hebben in de machtige concerns maar tevens in de machtige vakbonden. Aldus werd antisemitisme een integraal bestanddeel van de nazistische propaganda.

13. Het is niet geheel duidelijk waarom Lipset deze verklaring met name van toepassing acht op de situatie in 1930. Immers, zowel de sociaal-economische als de politieke crisis waarin Duitsland toen verkeerde duurde nog enkele jaren voort.

14. Vergelijk Arendt, *op.cit.*, 316-317.

15. Dat wordt door Kornhauser ook wel aangeduid als 'social alienation'; zie Kornhauser, *op.cit.*, 33. Uit de context van zijn studie wordt evenwel duidelijk dat hij doelt op de subjectieve ervaring van sociale isolatie: mensen die niet tevreden zijn met hun sociale netwerk hebben het gevoel er 'alleen voor te staan'.

16. Kornhauser, *op.cit.*, 109.

17. Arendt stelt hieromtrent dat 'it is only natural that the masses of a highly atomized society whose competitive structure and concomitant loneliness... have tended toward an especially violent nationalism'. Zie Arendt, *op.cit.*, 317.

18. Vergelijk Kornhauser, *op.cit.*, 108. Deze theorie is nadien vanuit een sociaal-psychologisch perspectief uitgewerkt door Tajfel en staat nu bekend als de sociale identiteits-theorie. Vergelijk onder anderen H. Tajfel, *Human groups and social categories*, Cambridge, 1981.

19. Volledigheidshalve vermelden we dat Bendix meende dat de NSDAP pas in 1932 kon profiteren van het verlies van andere partijen, die voorheen hadden kunnen rekenen op de steun van de middenklassen. Zie Bendix, *op.cit.*

20. W.D. Burnham, 'Political immunization and political confessionalism. The United States and Weimar Germany', in: *Journal of Interdisciplinary History*, 3 (1972), 1-30.

21. Ook in Nederland zijn er aanwijzingen die deze theorie ondersteunen. Zo stelt Minderaa dat de NSB haar stemmen overal vandaan haalde, maar met 'een nadruk op de kleine, niet verzuilde partijen'. Zie J.Th. Minderaa, 'Crisis en stembus. De NSB en de gevestigde orde', in: H.W. von der Dunk, *In de*

schaduw van de depressie. De NSB en de verkiezingen in de jaren dertig, Alphen aan den Rijn, 1982.

22. Die veronderstelling was ten dele gebaseerd op een empirische studie die hij ruim een decennium daarvoor - in 1929 - had uitgevoerd als lid van de 'Frankfurter Schule', getiteld: 'Arbeiter und Angestellten am Vorabend des Dritten Reiches'.

23. Fromm bedoelde daarmee vooral de sociale klasse waartoe men behoorde alsook de subjectieve beleving daarvan. Zie Baars en Scheepers, *op.cit.*

24. Vergelijk Fromm, *op.cit.*, 160.

25. Vergelijk Fromm, *op.cit.*, 164 en verder.

26. Deze theorie bevat enkele elementen die nadien door met name Lipset en Arendt in separate theorieën zijn geaccentueerd. Volgens Lipset vormde de subjectieve beleving van de bedreigde sociaal-economische positie van de middenklassen de belangrijkste factor; bij Arendt was dit de subjectieve beleving van sociale isolatie bij sociaal gedesintegreerde individuen. Fromm noemde beide factoren en relateerde deze aan de sociale positie die de middenklasse inneemt. Hij meent dat deze factoren de middenklasse als het ware juist 'rijp' hadden gemaakt om zich enerzijds te onderwerpen aan machtigeren en om anderzijds machtelozen aan zich te onderwerpen. Daarnaast noemde hij de arbeidersklasse, die juist op grond van haar politieke wantrouwen tegenover de gevestigde politieke partijen zou zijn gaan stemmen op de NSDAP.

27. Vergelijk Falter, 'Radicalization', 398 en verder; en D. Haenisch, *Sozialstrukturelle Bestimmungsgruende des Wahlverhaltens in der Weimarer Republik. Eine Aggregatdatenanalyse der Ergebnisse der Reichstagswahlen 1924 bis 1933*, Duisburg, 1983.

28. Er wordt hooguit impliciet aan gerefereerd, bijvoorbeeld door M. Swyngedouw, J. Billiet en A. Carton, *Van waar komen ze, wie zijn ze? Stemgedrag en verschuivingen op 24 november 1991*, Leuven, 1992. Maar in de reeds genoemde speciale uitgave van de *European Journal for Political Research* (zie noot 5) komt de benadering van Lipset eigenlijk in geen enkele bijdrage expliciet aan de orde.

29. Fromm was in het begin van de jaren dertig een vooraanstaand lid van de zogenaamde Frankfurter Schule. Na verloop van tijd werd duidelijk dat zijn theoretische inzichten sterk verschilden van die van met name Horkheimer en Adorno. Daarom werd hij op een zijspoor gerangeerd en verliet hij uiteindelijk deze 'school'. Niettemin zijn in de latere studies van met name Adorno veel van de theoretische inzichten van Fromm aan te wijzen, evenwel zonder referenties: Fromm werd beschouwd als een dissident. Vergelijk Baars en Scheepers, *op.cit.*

30. Vergelijk wederom Falter, 'Radicalization' en *Hitler's waehler*; en

Haenisch, *op.cit.*: de erg globale analyse zou ontoereikend zijn om dergelijke empirische uitspraken op te baseren.

31. Vergelijk Haenisch, *op.cit.*, 49 en verder.

32. E.K. Scheuch en H.K. Klingemann, 'Theorie des Rechtsradikalismus in westlichen Industriegesellschaften', in: *Hamburger Jahrbuch fuer Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik*, 12 (1967), 11-29.

33. Scheuch en Klingemann, *op.cit.*, 17.

34. Zie J.W. Falter en S. Schumann, 'Affinity towards right-wing extremism in Western Europe', in: *West European Politics*, 11 (1988), 96-118; en D. Loch, *Der schnelle Aufstieg des Front National. Rechtsextremismus im Frankreich der 80er Jahre*, München, 1991.

35. Vergelijk Scheuch en Klingemann, *op.cit.*, 18. Zij aarzelen sterk om autoritarisme aan te duiden als een persoonlijkheidsstructuur. Deze aarzeling was al eerder te bespeuren bij Lipset, *op.cit.*; vergelijk P. Scheepers, R. Eisinga en L. van Snippenburg, 'Working class authoritarianism, evaluation of a research tradition and an empirical test', in: *The Netherlands Journal of Social Sciences*, 28 (1992), 103-126. Deze twijfel leeft voort tot in recente studies (vergelijk W. Vollebergh, *The limits of tolerance*, Utrecht, 1991).

36. Zo blijkt uit de reeks *Beroepsbevolking* van het CBS dat de werkloosheid in 1980 snel opliep van 5,9% van de beroepsbevolking tot 17,3% in 1984. In het begin van de jaren negentig waren die werkloosheidspercentages eigenlijk beduidend minder dramatisch: zo rond de 5%. Pas in de loop van 1993 begon de werkloosheid weer op te lopen in de richting van de 6%.

37. Zo blijkt uit het *Consumentenconjunctuuronderzoek* van het CBS dat het vertrouwen van de consument in de economie zich met name in 1984 op een dieptepunt bevond, zich daarna herstelde maar zich vanaf het einde van 1990 weer opnieuw in de richting van dat dieptepunt begaf.

38. Vergelijk W. Ultee, W. Arts en H. Flap, *Sociologie: vragen, uitspraken, bevindingen*, Groningen, 1992. Daaruit blijkt dat het percentage Nederlanders dat lid is van een of andere politieke partij is teruggelopen van 13% in 1950 tot 3% in 1988; dat het percentage Nederlanders dat lid is van een vakbond is teruggelopen van 43% in 1950 tot 25% in 1988; dat het percentage mensen dat een eenpersoonshuishouden vormt is toegenomen van 11% rond 1950 tot 29% in 1988. Daarnaast blijkt dat het percentage onkerkelijken in de Nederlandse bevolking is toegenomen van 40% in 1979 naar 45% in 1985 tot bijna 54% in 1990 (vergelijk R. Eisinga, A. Felling, J. Peters en P. Scheepers, *Social and cultural trends in the Netherlands 1979-1990*, Amsterdam, 1992).

39. Vergelijk J. Peters, A. Felling en P. Scheepers, 'Individualisering und saekularisering in den Niederlanden in den achtziger Jahren', in: B. Schaefer, *Lebensverhaeltnisse und soziale Konflikte im neuen Europa*, Frankfurt am Main/New York, 1993.

40. Vergelijk R. Eisinga, A. Felling en J. Lammers, 'Confessie, inkomen en politieke partij voorkeur, 1964-1992', in: *Mens en Maatschappij*, verschijnt in

1994.

41. Vergelijk Scheuch en Klingemann, *op.cit.*. Zie ook J.J. Linz, 'Some notes toward a comparative study of fascism in sociological historical perspective'; S.G. Payne, 'Fascism in Western Europe'; en Z. Sternhell, 'Fascist ideology'; alle drie verschenen in: W. Laquer, ed., *Fascism, a reader's guide*, Berkeley/Los Angeles, 1976. Zie verder ook R. Stöss, *Die extreme Rechte in der Bundesrepublik. Entwicklungen, Ursachen, Gegenmassnahmen*, Opladen, 1989.

42. Vergelijk C.O. Maolain, *The radical right, a world directory*, Essex, 1987.

43. Vergelijk eerdere studies waaruit reeds is gebleken dat stemmen op extreem-rechtse partijen juist wordt ingegeven door ethocentrische motieven. Zie K. von Beyme, 'Right-wing extremism in post-war Europe', in: *West European Politics*, 11 (1988), 1-18; S. Mitra, 'The National Front in France, a single-issue movement?', in: *West European Politics*, 11 (1988), 47-64; J. Billiet, M. Swyngedouw en A. Carton, *Stemmen voor Vlaams Blok of Rossem. De kiezer zelf aan het woord*, Leuven, 1992; J. Billiet, R. Eisinga en P. Scheepers, 'Etnocentrisme in de Lage Landen. Opinions over 'eigen' en 'ander' volk in Nederland en Vlaanderen', in: *Sociologische Gids*, 38 (1992), 300-323; en H. De Witte, J. Billiet en P. Scheepers, 'Hoe zwart is Vlaanderen. Uiterst rechtse denkbeelden in Vlaanderen, een exploratieve studie', in: *Res Publica*, verschijnt in 1994.

44. Vergelijk Van Donselaar, *op.cit.*

45. Daarnaast zijn ook overeenkomsten gesignaleerd in de wijze waarop deze partijen propaganda maken (vergelijk R. Stöss, *Die Republikaner. Woher sie kommen, was sie wollen, wer sie waehlt, was zu tun ist*, Keulen, 1990). Bovendien blijkt dat een gedeelte van de leiding en het kader van de huidige extreem-rechtse partijen van de jaren tachtig en negentig betrokken is geweest bij de fascistische partijen van de jaren dertig (vergelijk F. Gress, H.G. Jaschke en K. Schoenkaes, *Neue Rechte und Rechtsextremismus in Europa, Bundesrepublik, Frankreich, Grossbritannien*, Opladen, 1990; en Van Donselaar, *op.cit.*). Deze overeenkomsten tussen de toenmalige fascistische partijen en de huidige extreem-rechtse partijen werden vervat in de zogenaamde *continuïteits-thesen*.

46. De belangrijkste reden daarvoor is dat op grond van deze theorie dezelfde sociologische categorieën volgen die een grotere kans hebben om de CD te stemmen als op grond van de economische belangen-theorie. Maar de psychologische belangen-theorie legt meer nadruk op de motieven om extreem-rechts te stemmen. Dergelijke gegevens zijn evenwel niet beschikbaar op de schaal en in het verband dat nodig zou zijn om deze theorie te toetsen.

47. R. Eisinga en P. Scheepers, *Etnocentrisme in Nederland. Theoretische en*

- empirische modellen*, Nijmegen, 1989. Op grond van de psychologische belangen-theorie zouden we overigens tot dezelfde hypothesen komen, want uit eerdere studies is bovendien gebleken dat juist in deze sociale klassen het voornoemde autoritarisme-syndroom in sterke mate voorkomt. Vergelijk P. Scheepers, A. Felling en J. Peters, 'Social conditions, authoritarianism and ethnocentrism. A theoretical model of the early Frankfurt School updated and tested', in: *European Sociological Review*, 6 (1990), 15-29.
48. Vergelijk A. Felling, J. Peters en O. Schreuder, *Geloven en leven*, Zeist, 1986. Het ware wenselijk om deze categorie van onkerkelijken nader te kunnen specificeren naar ex-leden en/of naar onkerkelijken die reeds een of twee generaties onkerkelijk zijn, maar de gegevens laten een dergelijke differentiatie niet toe.
49. Vergelijk B. van Dam, *Een generatie met verschillende gezichten. Culturele diversiteit onder de jonge volwassenen van de jaren tachtig*, Nijmegen, 1992.
50. Vergelijk G. Engbersen en R. van der Veen, *Moderne armoede. Overleven op het sociaal minimum*, Leiden, 1987.
51. Vergelijk H.M. Blalock, *Toward a theory of minority relations*, New York, 1967. Dit vermoeden is in later empirisch onderzoek evenwel niet bevestigd (vergelijk Scheepers e.a., *op.cit.*). Aldaar bleek dat de sociale categorie van uitkeringsgerechtigden niet sterker ethnocentrisch was dan andere sociale categorieën. Er moest evenwel een voorbehoud worden gemaakt omdat er onvoldoende gegevens bekend waren over de specifieke aard van de mensen in deze sociale categorie.
52. R. Eisinga en A. Felling, *Confessional and electoral alignments in the Netherlands 1962-1992*, Amsterdam, 1992 (Steinmetz Archive, Codebook p1089).
53. De 'fit van het model' heeft betrekking op de kwestie in hoeverre de opgenomen predictoren tot voorspellingen leiden die in overeenstemming zijn met de aangetroffen waarnemingen: indien de voorspellingen in hoge mate overeenkomen met de feitelijke waarnemingen, is de fit van het model 'goed'.
54. Vergelijk Scheepers, Eisinga en Lammers, *op.cit.*
55. Dat zijn in dit geval combinaties van categorieën van variabelen, bijvoorbeeld jonge onkerkelijke handarbeiders.
56. Bijvoorbeeld jonge onkerkelijken en jonge handarbeiders.
57. S. Kuehnel, W. Jagodzinsky en M. Terwey, 'Teilnehmen oder Boykottieren. Ein Anwendungsbeispiel der binaeren logistischen Regression mit SPSSx', in: *ZA-Information*, 25 (1989), 44-75.
58. Vergelijk noot 38 en in het bijzonder Eisinga, Felling, Peters en Scheepers, *op.cit.*
59. Deze vermoedens zijn gebaseerd op een relatief kleinschalige studie van J. van Holsteyn, 'En wij dan? De kiezers van de Centrumdemocraten', in: *Socialisme en democratie*, 47 (1990), 158-161.